

A FELVILÁGOSODÁS FEJTŐ FERENC HARMINCAS ÉVEKBELI IRODALOMSZEMLÉLETÉBEN

„A XVIII. század ismerete, a XVIII. század értékeinek magyar nyelvű tolmácsolása a kísérletezésnek, a fogalmi tisztázásnak és az ésszerű fogalmazásnak annyira szükséges levegőjét hozná irodalmunkba! Márcsak azért is szükség lenne rá, hogy a görög-romantikát ellensúlyozza. S nemcsak a görög-romantikát, hanem mindazt az irracionálisit, amely ma szellemiségünkben burjánzik. Tanulhatnánk tőle eleganciát a kifejezésben, tisztaságot a gondolkodásban, felszabadultságot az erkölcsben. Megtanulnánk tőle a gall szellem derűs józanságát, ellenszerűl a modern német szellem félhomálya ellen.” Fejtő 1935-ben kelt polemikus töltésű megfogalmazása munkássága egyik széles rétegének, fejezetének lényegét villantja fel.

Bármely korszakkal, bármilyen irodalmi jelenséggel foglalkozzék is Fejtő, írjon aktuális publicisztikát vagy filozófiai esszét, történetpolitikai tanulmányt vagy irodalmi kritikát, bizonyos, hogy szóba kerül az egyetemes és a magyar *felvilágosodás humanista, racionalista és demokratikus* hagyatéka: akár mint eleven példa, akár mint történelmi mérték. A francia irodalom iránti általános vonzalomnak is egyik meghatározó tényezője a felvilágosodás eszméinek és egyéniségeinek tisztelete; de Heine-könyvének is alap gondolata, hogy: „liberalizmus és forradalmi demokrácia, szabadgondolkodás és féktelen tettvágy, – íme a XVIII. század szellemi és erkölcsi hagyatéka, amelyet Heine vállalni fog” (17. 1.). Magyar irodalmi tanulmányain belül pedig külön kis csoportot alkotnak a felvilágosodásról, *Batsányi Jánosról, Berzsenyi Dánielről*, illetve a magyar humanista tradíció aktuális jelentőségéről írott esszék.

Nem a magyar felvilágosodás kutatásának historiográfiáját írjuk. Nem lehet tehát célja e tanulmánynak, hogy a szaktudomány korabeli s főleg nem, hogy mai „bázisáról” kérdezzen rá a szövegismeret, a filológiai készség, a történelmi érzék és értelmezés, az eszmetörténeti, stílustörténeti és komparatistikai ismeretek, felismerések és általánosítások 30-as évekbeli szintjére. S még kevésbé lenne értelme a történelmi tudás és értékrend korabeli és mai változatai iskolás egymásravitítésének, kicsinyes összehasonlításának. Egy XX. századi kritikus *kortársi irodalomszemléletének történelmi fedezetét* vizsgáljuk inkább. Tesszük ezt annak tudatában, hogy a jelentős kritikusegyéniségeknél még akkor is szerves összefüggés van *múltszemléletük, elméleti-esztétikai orientációjuk* és *kortársi irodalomkritikai gyakorlatuk* között, ha az alkat, az érdeklődés, az egyéni körülmények, az értelmiségi-literátori munkamegosztásban vállalt szerep a hátról csak az egyik (vagy két) terület intenzív művelését teszik lehetővé. Elég példaként utalni Ady Endre Petőfi- és Vajda-értelmezésére, Horváth János nemzeti klasszicizmus-eszményének XX. századi s főleg az Ady-kort érintő vonatkozásaira, Babits Mihály Vörösmarty-esszéire, Révai József irodalomtörténeti tanulmányainak népfrontos szerepére vagy éppen Németh László és Lukács György munkásságára.

A felvilágosodás kori *irodalommal* foglalkozó tanulmányokat Fejtő műhelyében koncepcionálisan azok a kutatások és értelmezések alapozták meg, amelyek a XVIII. század második felének magyar *történelmét* faggatták a történelmi esszé és portré műfajában. A II. Rákóczi Ferenctől az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc leveréséig és „utóéletéig” ívelő másfél évszázad tartósan Fejtő érdeklődésének a középpontjában állt. Érdekes recenziót írt Juhász Vilmos és Kovács György II. Rákóczi Ferenc-könyvéről. Rövid cikkben emlékezik meg 1795. május 20-ról, Martinovics Ignác és társai kivégzésének napjáról, s e cikkben haladó, a független és demokratikus magyar köztársaságért harcoló mozgalomként méltatja az összeesküvést. 1936-ban érdekes, de sajátosan szubjektív hangsúlyú, történelmileg meglehetősen egyoldalú esszét is publikál Martinovicsról, amelyet a *Magyar Nap* is

átvesz. Egyetértő, dicsőítő kritikát jelentet meg Németh Andor Mária Terézia-könyvéről, s maga is belekezd II. József személyének és korának kutatásába; ez a munka a 30-as évek során hat esszében – pontosabban a Kalapos királyról készülő életrajzi portré előtanulmányaiban, könyvrészleteiben – tárgyiasul. A II. József-könyv egyébként – itt nem tárgyalható koncepcióval – majd az 50-es évek elején, Párizsban jelenik meg, elnyervén végleges formáját.

Az 1930-as évtized vége felé egyre többet foglalkozik az 1830–40-es évek forradalmi mozgalmival; jelzi ezt a készülő Heine-könyv és a Jean Cassou könyvről írott recenzió. A felszabadulás után pedig már szintézissé is érnek ez irányú ismeretei, álláspontjai: Fejtő Ferenc szerkesztésében (s az ő két alapvető tanulmányával) jelent meg 1948-ban az a nemzetközi szerzőgárda írta kötet, amely *Európa tavaszát*, az 1848-as forradalmakat, illetve azok hatását vizsgálja. Az egyértelműen progresszív – többeknél kifejezetten marxista – ihletésű esszék füzéréből összeálló kötetet Vercors előszava vezette be.

Fejtő történelmi esszéiből csak egyet emelünk ki ehelyütt: a korabeli szellemi életben híressé vált 1936-os *Martinovics-tanulmányt*. Joggal utasítja itt el a szerző Szekfű Gyula és Mályusz Elemér, általában a hivatalos ellenforradalmi történetírás Martinovics-értékelését. A felvilágosult abszolutizmust forradalmi funkciójának mondja a XVIII. század végének magyar uralkodó osztályával szemben, s Martinovics ellentmondásos alakjából a tragikus dilemmákat átélő, politizáló entellektüel „örök” portréját bontja ki. Ez az évszázadokat merészen átívelő, különböző természetű dolgokat egységesítő esszéista bravúr kétségtelenül sok igazságot összegez, illetve érez meg a valóságból, olyanokat, melyeket a későbbi kutatások is igazolnak. Van azonban az érvelés mélyén egy olyan alaphang, ami a maga artikulálatlanságában is kihallatszik belőle, s mind tudományos igazságát, mind 30-as évekbeli aktuális hangsúlyát tekintve vitatható.

A felvilágosult abszolutizmus stílizált, illúziós értékeléséről, az 1790-es nemesi mozgalom – általában az egész nemzeti kérdés – differenciálatlan megítéléséről van szó elsősorban. Elég idézni néhány mondatot: „Az 1790-es mozgalom a nemesség ellenforradalma volt”; „A kor igazi forradalmárai nem a Rousseau-ra hivatkozó, demonstráló és szabotáló rendek voltak, hanem az uralkodóház, igenis a Habsburgok, az államtanács, a bürokrácia s az a néhány tucatnyi magyar és osztrák entellektüel, akik melléjük szegődtek. S bármily paradoxus is hangzik: forradalmárok voltak a szó teljes, vagyis komplikált, ártatlan és egyszersmind bűnös, nyílt és alattomos, igaz és földalatti értelmében azok az emberek is, akik, mint Martinovics, a forradalmi uralkodóház érdekében kémszolgálatra vállalkoztak.” Martinovics „mint rendőrkém, forradalmár volt, de mint forradalmár, nem volt rendőrkém”. Az összeesküvés vezetői „botcsinálta népföradalmárok voltak, azért esküdtek most össze a király ellen, amiért előbb a királlyal”.

Mindezek a tárgyi-történeti egyoldalúságok szorosan összefüggnek Martinovics-alakjának *szubjektív* ábrázolásával: ebbe a portréba Fejtő mintha a saját politikai útkeresését, a „független, vívódó és lázongó entellektüel” ideálját, a forradalmi szocialista elkötelezettség szálait eltépő renegátságát, az 1932–33-as bírósági és a börtönhónapok alatti „viselkedését” minősítő megbélyegzettséget s az értelmiségi egyfajta fensőbbégtudatát, hiperőnézetét is belerajzolná – megszépítő, öngazoló módon.

Hogy mennyire nem joggalane belezés ez részünkről, azt a Martinovics-esszével egyidőben született problematikus ideológiai-politikai tanulmányok is alátámasztják, az *Erasmus, avagy beszélgetés a humanizmusról* c. kétrészes filozófiai esszé, az *Érzelmes utazás* c. útikönyv, valamint a hírhedt volt „*Ami fontosabb Oroszországnál is*” c. írása.

A Martinovics-esszé bekerült a *Szép Szó Mai Magyarok Régi Magyarokról* c. tanulmánykötetébe, amelyet Fejtő állított össze s Cserépfalvi Imre adott ki 1936-ban. A gyűjtemény szerzői *A Dunánál* József Attiláján és a szerkesztőn kívül a következők voltak: Horváth Tibor (Árpád), Trencsényi Waldapfel Imre (Küküllői János), Málnási Ödön (Werbőczi), Juhász Vilmos (Fráter György), Móricz Zsigmond (Bethlen Gábor), Fűsi József (Mikes Kelemen), Németh Andor (Mária Terézia), Hevesi András (Kármán József), Babits Mihály (Széchenyi István), Kassák Lajos (Petőfi), Vámbéry Rusztem (Szalay László), Ignóus Hugó (Deák Ferenc) és Ignóus Pál (Kemény Zsigmond). A korabeli progresszió belüli különbségeket, a sajátos megoszlást jelzi azonban, hogy például Veres Péter – s az osztályharcos elkötelezettségű, plebejus radikális, illetve forradalmi szellemű értelmiség soraiból bizonyára más is – idegenkedéssel fogadta ezt a kötetet.

Veres Péter Sárközi Györgyhöz írott 1936. júniusi levelében többek között ezt írja: „Én nem szeretem – majd azt írtam: utálok – az esszéizmust, az önmagáért való tetszelgő tudományoskodást.

(Kezemben épp a *Szép Szó* tanulmánykötete: csöndes undorral forgatom: nem tudomány, nem irodalom, legfeljebb »irodalom« – mire jó ez?! [. . .])” A leveleket közreadó Bata Imre szerint „elfogult” Veres Péternek ez az utalása. Valóban – mondható elfogultnak, de csak bizonyos értelemben. Valószínűleg nem annyira az „esszéizmus”, mint inkább a történelem- és társadalomszemléleti hangvétel, a 30-as évek osztályküzdelmeire, politikai közéletére, forradalom iránti éhségére nem Veres Péter-i intenzitással figyelő, érzéketlennek tűnő, elvont, „értelmiségi” belterjesség zavarhatta a művelt szocialista parasztíró *némelyik* tanulmány, illetve szerző kapcsán. S nem is teljesen jogtalanul. Fejtő Ferenc Martinovics is közéjük tartozhatott.

Még Fejtő elvarárait sem tudtak ugyanis azonosulni ezzel a szubjektivistá felhangú, de tárgyias igényű Martinovics-képpel. A Fejtő esszéiről munkásságának kibontakozásában, tanulmányai közreadásában döntő szerepet játszó centrista szociáldemokrata ideológus, Mónus Illés is elveti ezt a Martinovics-értelmezést, jóllehet általában elismeréssel adózik Fejtőnek, s a *Szocializmus* ugyanezen számában, egy oldallal arrébb, egy másik recenzióban melegen méltatja Fejtő *Érzelmes utazását*. A *Mai magyarok régi magyarokról* c. kötet Fejtő írta Martinovics-esszéjéről azonban ezt írja: „Hogy forradalmár és kém volt egy személyben – Fejtő e kettősséget akarja megértetni és elfogadtatni. Felfogásunkkal és érzéseinkkel erősen ellentétben áll Martinovics kettős szerepe. Nem tudjuk felmenteni és nem látjuk szépnek és magától értetődőnek e kétlaki életet. Nem tudjuk elhinni, hogy a forradalmat és a haladást szolgálta volna a bécsi udvarnak tett szolgálatai során.”

Rendkívül ellentmondásos pályájú, de csakis a szigorú történetiség – s nem az elvont moralizálás – jegyében értékelhető Martinovics alakja egyébként mindig (máig is) kínálkozó tárgya nemcsak a történeti kutatásoknak, hanem az értelmiségi magatartások történelmi típusaira, modelljeire kérdező esszé-izmtikus megközelítéseknek. De térjünk csak vissza Fejtő 1936-os Martinovics-írásához, illetve az ezt követően kibontott felvilágosodás-konceptiójához. Annak a történettudományilag hitelesített Martinovics-képnek az ismeretében (ha nem is mechanikus számonkéréseként), amely legteljesebben *Benda Kálmán* munkáiból bontakozik ki, értékes, konzervatívellenes esszének tekinthetjük Fejtő tanulmányát. De a portrénak egy „új típusú értelmiségi forradalmár”-ra valló tónusát (amit egy újabb értelmezés egyoldalúan méltat) már erősen problematikusnak, önigazolónak tartjuk. Igazat kell adni *Varga Rózsának*, aki a *Magyar Nap* c. csehszlovákiai lapról szóló könyvében így szembesíti Fejtőt – illetve ellentmondásos Martinovics-portróját – a konzervatív történészekkel: „Az ő, a rendet kiszolgáló és a rend ellen bujtogató »moral insanity« –Martinovicsukkal szemben a maga képére és hasonlatosságára – és igazolására – az izgága entellektüel képét festi a magyar jakobinusok vezérééről.”

Nem elemezheti ez a tanulmány Fejtő *történelmi tárgyú* esszéinek koncepcióját. Csak jelezzük: ezekben a – kortársak között nagy visszhangot kiváltott – munkákban a Habsburg-kérdés, a rendi ellenállás, az 1790-es mozgalom, a jozefinizmus, a jakobinus összeesküvés számos vonatkozásban azóta is érvényes, nem kevés pontjukon – különösen pl. a jozefinizmus egyértelműen forradalmivá stilizálásában – viszont problematikus felfogása érvényesül. Mindenesetre progresszív értékek, haladó társadalmi és szellemi mozgások történetpolitikai tudatosítója, „aktualizálója” itt Fejtő, miközben e kérdések „szakmai”-filológiai megítélésében is gazdagította a magyar tudományosságot, élesen vitatkozva a korabeli hivatalos történetírással, annak „neobarokk” ideológiai szerepével, módszertani-tárgyi előfeltevéseivel és konzervatív értékrendjével.

A nagy francia forradalom évfordulójára összeállított 1939-es *Korunk*-emlékszámában megjelent – II. Józsefről szóló – Fejtő-tanulmány (*Magyarország és császára 1789-ben*) találon vázolja fel például a korabeli erőviszonyokat. Eszerint: a valódi – objektive azonban mégiscsak a feudalizmus védelméért szolgáló – társadalmi reformokra, ugyanakkor az egységes birodalmi bürokrácia kiépítésére törekvő császár a francia forradalom eszméiben rögtön meglátta a veszélyt, s osztályérdekének megfelelően annak a konzervatív feudális monarchizmusnak a védelmére kelt, amelyet korábban személyesen úgy gyűlölt. A magyar nemesség viszont saját Habsburg- és zsarnokellenes, egyúttal ősiségvédő, rendi törekvéseinek megerősödését vélte kiolvashatni 1789-ből, szabadságon saját szabadságát és a jobbágyelnyomás szigorítását értette.

Fejtő ugyanakkor – történetileg joggal s az 1930-as évekre célozva különösen érthető, időszerű nyomatékkal – élesen elválasztja egymástól a józsefi felvilágosult abszolutizmust és az I. Ferenc-i reakciót. Ez utóbbi – szinte pamfletszerűen éles – bírálatával alapozza meg Batsányi János és Berzsenyi Dániel portróját. S ezzel a szűkebben vett *irodalmi felvilágosodás* témájához érkezünk. A plebejusként bemutatott Batsányi 1790-es évekbeli sorsáról írva ezt hangsúlyozza Fejtő: „Így élt és így kellett élnie

annak a magyar szellemiségnek, amely II. József „jóakarató zsarnoksága” alatt bontogatta szárnyát, amelynek megadatott, hogy néhány évig a szellemi szabadság mámoros és serkentő légkörében éljen, hogy aztán annál súlyosabban nehezédjék rá a reakció nyomása. S ezért ült börtönben Ferenc alatt az egész magyar irodalom szinte kivétel nélkül, olyan bűnökért, amelyeket az előző uralkodó alatt jogának és kötelességének érzett”.

A kor „nemzeti szerepet” vállaló, kibontakozó irodalma és kulturális, nyelvújítási mozgalma – illetve ezek mindenkori történelmi megítélése – elválaszthatatlan attól az alternatívától, amelyet a jozefinizmus és a feudális rendiség pólusai jelentettek. A XX. századi történelem- és irodalomszemléletet, ezen belül a marxista történelmi-irodalomtörténelmi gondolkodást is próbára tevő vitakérdés ez. *A társadalmi haladás és nemzeti függetlenség*, polgárosodás és hazafiság, magyar jelleg és európaiság – olykor neuralgikus – dilemmájáról van szó. Megválaszolása, feloldása – pontosabban ezek megkísérlése – a progresszió belől is gyakran eredményezett tragikus gyakorlati és elvi megosztottságot; s magának a forradalmi baloldalnak, a munkásmozgalomnak, a marxizmus–leninizmusnak is súlyos ellentmondások, visszaesések, fájdalmas önkorrekciók árán kellett kiküzdeni a korhoz mért s méltó igaz feleleteket.

Fejtő 30-as évekbeli felvilágosodás- és jakobinizmus-értelmezése és szocialista eszmétörténelmi vonulaton belül foglal helyet. Lehetetlen s fölösleges itt részletes forráskutatással és összevetéssel bizonyítani, hogy felfogásában meghatározó szerepet játszik a történelmi materialista, osztályszempontú elemzés, hogy konkrét minősítései, történelmi és irodalmi következtetései – bekalkulálva ez irányú nézeteinek az évek során érvényesülő hangsúlykülönbségeit is – sok ponton „utólag” is igazoltnak tekinthetők. Az 1935-ös *Szocializmus*-beli Batsányi-esszé bevezetője nemcsak az 1790-es nemzeti mozgalom tragikus korlátoltságát jellemzi találóan, de a nyelvújítási mozgalmat, Kazinczy szerepét meggyőzően köti össze a polgárosodással. Megfogalmazza emellett azt is, hogy mindez egyúttal a forradalmi szellem megszelídítését, őrzésének kompromisszumos lehetőségét is jelentette. Ugyanakkor Fejtő nem néz igazán szembe a konfliktusok igazi mélységeivel, nem kérdez rá arra, hogy milyen – mégoly bornírt és korlátolt, hamis tudatú – formák és keretek között bontakoztak ki a korabeli haladó „nacionalizmusok”: a polgári honoráció nemzettudat, a progresszív irányú liberális nemesi nacionalizmus és a plebejus-jakobinus hazafiságélmény. Nem veti föl, hogy történelmileg vajon milyen „pozícióból” lehet reálisan, a helyes válaszok esélyével megítélni a *jozefinizmust* és a *nemesi nemzet-koncepciót*.

„A nemesség igen ügyesen nemzeti sérelemnek tüntette föl a maga sérelmét, s ebben segítségére jött [II.] József kormányzatának abszolutisztikus jellege, a német hivatalnokok ellen érzett nemzeti, de voltaképp szociális gyűlölete. Olyan kettősség volt ez, amely a legvilágosabb koponyákat is megzavarhatta: az ébredező nemzeti érzés a nemzeti autonómia minden sérelmére reagált akkor is, amikor ez az autonómia csak a nemzet egy részének, mégpedig maradi részének önkormányzatát jelentette.”

Kazinczyról és koráról pedig így ír Fejtő: „a nyelv ügyét megfosztotta politikai és filozófiai tartalmától, s azt, ami eszmefforradalomnak indult, esztétikai, érzelmi forradalomná változtatta. A főkérdés számára nem a »világosság közönségessé tétele« volt, hanem hogy »lehet-e nekem úgy szólani, hogy szólásom elegáns, energikus, új zengésű szólás legyen«. Az eszközből cél lett, – ez volt Kazinczy tanulsága a hetedfélvés fogságból . . . Beszélhetünk magyar nyelven, anélkül, hogy felforgató eszméket terjesztenénk, sőt »boldog, ki őseink erős és régisége által is tökéletes, régisége miatt is kedves lakjukban élhet«. Így Kazinczy megnyugtatta a nemességet, s annak számára is elfogadhatóvá tette a magyar nyelv pártolását, nyelvforradalmát győzelemre vitte. Ez volt a parancsuralomhoz mért réalpolitika, vagy a hallgatás. Batsányi sértődötten és mellőzötten az utóbbit választotta. Így szabadlábban szelleme foglyabb volt, mint fogságában, mikor még remélt”.

Ez a *történelemszemléleti* megalapozás – vitatható mozzanataival együtt is – új *lírákritikai* szempontokat kínált a felvilágosodás kori hagyományt elevenné és időszérűvé frissíteni törekvő esszéistának. Olyan értelmezési lehetőségeket, melyek *Batsányi János* és *Berzsenyi Dániel* fojtott ízzű lírájának, belső tragikumának objektív tudományos megítéléséhez is termékenyek voltak; de amelyek – emellett s ennek révén – a 30-as évek tárgyiaságba szorított, rezignált érzelmiségű kortárs lírai alaphangjának historiai „megalapozásához” és megértéséhez is irodalomtörténelmi fedezetet nyújtottak.

A magyar esszéportré-írás legjobb tradícióhoz és módszeréhez híven Fejtő is egy sajátos, belső lélektani-művészi feszültségből bontakoztatta ki Batsányi és Berzsenyi portréját. De úgy, hogy ez a lélektaniség nem üres, lebegő pszichologizálásban, hanem a társadalmi és világnézeti szükségszerűségek és hatások szerves líraesztétikai „integrálásában” ölt testet. *Batsányi* néhány szép verse – Fejtő olvasa-

tában – a revolúciós szellem és a rousseauizmus, az aktív politizálás igénye és a pacifizmus kettősségének a Habsburg-nemesi kompromisszum erőterébe kiszikrázó lírai pillanata. A hazától való távollét viszont ebben az – úgymond – nem is eredendően költői alkatban végleg elapasztja a műfajt.

A *Franciaországi változásokra* briliáns eszmetörténeti és érzelmi jellemzésével támasztja alá Fejtő ezt az álláspontot; majd az egész korai felvilágosodás kori líráról is izgalmas – bár aligha teljesen meggyőző – eszmefuttatást fogalmaz meg:

„Kétségtelen, hogy az irodalom, a szépirodalom inkább kénytelen kirándulás volt Batsányi számára, mint természetes életút. Igazi felvilágosító volt, politikus és gondolkodó, az akarat embere és az értelemé, akár Bessenyei vagy a nagyobb Voltaire, a típus legkiválóbbika. Mindhármas írásában valami különös szárazság uralkodik, vagy nem is szárazság: elfojtottság és cenzúra az érzelmek fölött. Őt magát, az érzést, nem engedték szóhoz jutni, csak beszéltek róla. Gondolatokat, eszméket ritmizáltak és láttak el rímekkel, s hogy művük mégis maradandó, az a vers ellenére s nem miatta van. Csupa logika versük, csupa meghatározás és következtetés, amelyekhez jól illik az egyhangú francia vagy magyar alexandrismus. Hiányzanak a képek, a színek, hasonlatok, hiányzik a könnyed báj, a szenvedély mozdulatai. Hiányzott a líra, – s ezt sem maguk, sem koruk nem vette észre. Mert mellékes volt a líra, az aszkézis félig-meddig közömbösség, a társadalom és a filozófia nagy ügyét fontosabbnak vélték az egyéni érzelemnél. S afölött nem lehet vitatkozni, hogy igazuk volt-e vagy sem.”

Miként századunk első felének annyi esszéistáját, Fejtőt is hevesen izgatta a *Berzsenyi-életmű* titokzatossága, „kettőssége”. Szabó Dezső, Füst Milán, Horváth János, Halász Gábor, Szerb Antal, Németh László, Féja Géza jellegzetesen társadalmi-ideológiai töltésű és egyúttal sajátosan szubjektív Berzsenyi-portréja mellé nem indokoltan kerülhet oda a Fejtő is – itt is – többek között valamiféle „lélektani” kettősség, valamiféle polarizáltság foglalkoztatta, izgatta Berzsenyiben; az a kettősség, ami a gazdálkodó, a „durva”, a fél-paraszi külső és magatartás, illetve a klasszicizáló, a „finom” líraiság között feszült. E művészileg termékennyé izzó, de leszorított, elfojtott „lélektani” konfliktus Fejtő szerint a nemesi rendiség és a felvilágosodás kettős vonzásából fakad.

„Két úrnak hódolt Berzsenyi Dániel, mint a legtöbb költő a régi Magyarországon; két istennek, ellentétes szertartásokkal. Mint az első magyar keresztények, akik táltost áldoztak s mágikus verseket szavaltak, de elmentek a vasárnapi misére is! Az egyik úr a nemesi Osztályöntudat, a maga korlátolt vallásával, ősi dicsőségén-mélázásával, megyegyűlési retorikájával; a másik úr az emberi és polgári Művelődés, amelyre kora olvasmányai [. . .] tanították.” E kettősség (»Az én poézisom csak egy idegen ég alatt sínlődő áloé«) polarizáló szorításában „egy neurózis szabályszerűségével két félre hasadt Berzsenyi élete: a költészetnek, az illúzióknak idegen világára, téli éjszakájának magányosságára, amelyben Műzsájával társalgot és idegen hőmérséklettel, a horatiusi középszer egyenletes melegével vette magát körül – másrészt pedig a valóság gazdálkodó parlagi, sivár világára”. (A „*sínlődő áloé*”)

Egy másik cikkében részletesebben is kibontja az itt megpendített Horatius-kérdést, s az összehasonlító tipológiai analógia marxizáló-szociológiai alkalmazásával törekszik újszerűen – ha ma már nem is maradéktalanul meggyőzően – megmagyarázni Berzsenyi s többi költőtársa Horatius-kultuszát. Fejtő szerint a „mindenkori” középosztályi „léthelyzet” évszázadokat átívelő életformabeli-művészi összecsengéséről, a hosszú és ellentmondásos nemesi polgárosodás előd- és hagyományteremtő ideológiájáról, a vélt (vagy tényleges) Horatius-mű iránti életszemléleti vonzódásáról van itt szó. „Berzsenyi, aki leginkább megérdemelte a magyar Horatius nevet, ez az »izgó és kalóz elme«, ugyancsak a nagybirtokosi középszer öntudatos költőjét élte meg Horatiusban; költészetének s emberségének egyik része a horatiusi poézis nemesi tájba ültetett újra-kivirágzása volt.”

A marxista értékelés állandó dilemmája Fejtő idejében is a „maradandóság” és a „korhoz kötöttség”, az „egyetemesség” és az „osztályszerű-eszmei meghatározottság” viszonya. A vulgármarxista kritikában – amire a 30-as évek magyar irodalmában jócskán van példa – vagy szigorúan minősített és kitagadott a haladó hagyományból a „problematis” író – a szociológizáló sematizmus „eredményeképpen”; vagy pedig „kettős könyvelés” nyitott – az esztétikai-gondolati eklekticizmus jegyében. Fejtő – nem teoretikus és szaktudományos igényű – esszéje figyelemre méltó megoldást ad e történeti és módszertani dilemmára Berzsenyi kapcsán.

Tény – írja – hogy Berzsenyi ódái szabályszerű nemesi költemények, a nemességért, a nemességhez, a nemességről szólnak, bevallottan is a „középszerű”, azaz a középnemességnek. Ám az apológia mellett s helyett egy eszmény jegyében megfogalmazott önkritikus korholás és buzdítás is jellemzi őket, s éppen ez a „herkulesi indulat” motíválja Berzsenyi szárnyalását, példátlan érzékét a *fenséges*

iránt. Ez a szárnyalás pedig – hangoztatja Fejtő – a XX. századi olvasó számára eleve nehezebb, mint az elavult nemesi ideológia. Annál is inkább, mert magának Berzsényinek is tudnia kellett, „hogy az »ősi dicsőségnél«, a kard dicsőségénél magasabbrendű dicsőség is van: a szellem kiművelésének nehezebb és kifinomultabb művészete. De a fojtott indulat, amely benne lakozott, életének parlagi magányossága, szeretetlensége, sivársága miatt, – sértett s önbizalmatlan lelkének minden hiúsága, lendülete, izgalma adott helyzetében s adott neveltetésénél fogva csak abban a köznemesi s vármegyei ideológiában található gondolati formát. [. . .] A társadalomtörténeti jelentőség mellett, amely főleg abban csúcsoódik ki, hogy a nemesi osztály legjobbjai, mint Wesselényi és Széchenyi fülébe Berzsényi-ódákon át szüremlett egy magasabbrendű, áldozatkész s közösségi értelemben erkölcsösebb életforma távlati zengése – e jelentőség mellett a mesterségbeli tudás, a stílus döbbenetes, néhol a modern expresszionistákra emlékeztető elragadottsága, a pátosz és mélabú művészi megfogalmazása, a nyelv hajlékonyságának előbbrevitele teszi Berzsényit történelmünk egyik legkitűnőbb s hibáiban is legrokonszenvesebb jelenségévé. [. . .] Mind a dagály, mind a mitológiák idegen nyelve a »magas«, a nemesi osztályműveltség kerítése volt a beavatatlan, buta »közép« ellen, míg Petőfiben és Aranyban a népi költészet nem szakít a nemesi költészet e feleslegessé vált osztálykülönbségével. Ám aki e kerítés falait megmássza, annak megéri majd a fáradság: egy komoly költő s egy vergődő ember természetrajzát ismeri meg, akit a költészet »mély sugallása kiemelt magából« – írja a *Szocializmus* esszéistája 1936-ban.

Érzelemtili, töprengő, küzdő intellektusként rajzolja elénk Fejtő a költőt. Egyrészt a felvilágosodás, a „város”, másrészt a parlagiság, a még elmaradott társadalmi valóság kötöttségében élő, e kettősségben őrlődő, ezt tépetten megélő, de a pólusokat *szintetizálni akaró progresszív magyar alkotóegység tragikus alakját* analizálja ki Fejtő a Berzsényi-legendákból s az eltelt évszázad értelmezési ráteiből. „Berzsényi klasszikus, vagyis ma is élő s ható költőnk. Ódáinak »ideológiája«, osztálytudata a múlté: de nemesi értelemben »hazafias« költészetéből is megmaradt erőfeszítése, amellyel oly romlandó közösségét eszményíteni akarta; megmaradt e versek költői izgalma és lendülete. Megmaradt melankolikus strófái. [. . .]

Leegyszerűsítve a lényegre, Berzsényi úgy áll a mai olvasó előtt, mint egy ember, aki – adysanromantikusan szólva – megkísérli »a szent lehetetlent«, aki a művelődésteremtésben, a maga lelki ugarának feltörésében megtalálta élete célját és macacsul küszködve olyan körülményekkel, melyeknél mostohábbakat el sem képzelhetünk, célját mégis elérte. Az erkölcs, az eszmények szolgálata, ha nem is az országok talpköve, de az ő lelkének valóban fundamentuma lett. A költészetet halálosan komolyan vette, a legnehezebbre, a tökéletességre törekedett”.

Fejtő – esszéiben – nemcsak a konzervatív nacionalista szemléletű hivatalos tudományosság s nemcsak a Horváth János-i érték-érzékeny reform-konzervativizmus Berzsényi-képével, hanem a 30-as évekbeli progresszió más értelmezéseivel is szembefordult. S erre annál könnyebben nyílt mód, mivel a költő halálának 100. évfordulója 1936-ban sok esszéistának adott alkalmat saját – különböző társadalmi-irodalmi eszményekben fogat – Berzsényi-értelmezés kidolgozására. Ezekben a szembesülésekben még világosabban tetten érhető Fejtő felvilágosodás-képének történetileg s akkor időszerűen is progresszív, plebejus humanista, racionalista lényege, európaiság és magyarság korszerű szintézisére törekvő marxista ihletettsége; de egyúttal olykor az ezt torzító-színező-gyengítő (s a polémiákban szükségszerűen kieleződő) „urbánus” egyoldalúsága, némi „josefinista” illuzionizmusa is.

Nem vállalkozunk arra, hogy minden korabeli fontos Berzsényi-értelmezéssel (így például Szerb Antaléval és Halász Gáboréval) összehasonlítsuk Fejtőét. Írásban manifesztálódott vitái közül nem értékeljük most a *Gondolat*-tal és a *Kerélyi Károly* Sziget-koncepciójával folytatott polémiáját, csak Németh László-kritikájára térünk ki.

Ezt is megalapozandó azonban érdemes idézni sokirányú vitáinak kiindulópontját, korabeli tartalmát. A *Horatius* vagy *Voltaire* c. esszé fejtí ezt ki talán a legnyíltabban: „A XVIII. század búvárlását és magyarrá átlitetését nem tartjuk egyetlen és főfeladatnak. Azt akarjuk csak mondani, hogy nemzedékünk vezér- és kevésbé vezéralakjai rosszul teszik, ha csak a görögség felé fordulnak oly »megrendüléssel«. Az első, a legelső feladat ma közvetlenül azt tisztázni és rendbehozni, ami a magunk portáján van; történelmet csinálni és nem történelmet írni; alkotni, nem fordítani; megoldani, nem megoldatni. A nemzedék »java energiáit« elsősorban erre kell fordítani! S fontosságában ezután következnek a segédeszközök, a történelemből mindaz, ami közel áll hozzánk, a mai Európával, sőt a mai egész világgal való összefüggésünk tudatos fenntartása, [. . .] az európaisággal együtt közelebbi, közép-

európai történelmi kapcsolataink kiépítése; a XVIII. századnak, az európai művelődés nálunk legismeretlenebb hagyományának aktualizálása; és e feladatok rendszerében tiszteletre méltó helyet foglal el az ókortudomány és az ókori szellem megjelenítése is. [. . .]

Horatius-t vagy Voltaire-t? A mi feleletünk ez: mind a kettőt. De csinálják ők Horatiust és csináljuk mi Voltaire-t. Mi – ezalatt a szó alatt azokat az írókat és tudósféleket értem, akik a jelenben is a tiszta ész pártján, a franciás logika pártján, a társadalmi haladás és erkölcsi egyértelműség pártján lévén, szívügyüknek érzik s érezhetik a XVIII. századot, akik tudják s tudhatják, hogy kérdéseink és lehető válaszaink nagyon rokonok az enciklopédistákéval, akik aktuális küzdelmeikhez kitűnő szövetségest találhatnak bennük. Elsősorban a szocializmus szellemi mozgalmának feladata és szükséglete a XVIII. századi szellemiség kultusza. Már azért is, mert a szocializmus tanítómestereinek gondolkozásmódjában és műveiben e század racionalizmusa, emberisége oly fontos tényező, hogy forrásaik ismerete nélkül szocialista világszemléletünk is hiányos. [. . .] S nemcsak a munkásságnak, nemcsak a marxista szocializmusnak fontos a XVIII. század újrafelfedezése, hanem a polgárság ama részének is, amely többé-kevésbé megmaradt a progresszivitás oly hívének, mint amely hívei a XVIII. századi bölcselek” – írja Fejtő, s a korabeli értelmiség feladatait tudatosító futammal zárja esszéjét.

Fejtő ebben a tanulmányában – bár joggal emeli ki a korabeli dogmatikus szellemmel szemben a marxizmus mélyen humanista tartalmait, s történetileg indokoltan keresi a marxizmus alkotó megújításának „humanista” irányát – egy, az alkotó marxista–leninista szellemű filozófia- és ideológiatörténet felől vitatható, tipológiailag revizionista jellegű, „humanizáló” Marx-interpretációt is ad. Ezzel együtt s ennek ellenére aligha vonható kétségbe, hogy az idézett álláspontnak *akkor és ott*, a 30-as évek magyar szellemi-politikai-kulturális életében pozitív történelmi értéke volt: a politikai népfront és az aktív, haladó, antifasiszta szellemi egységfront mind sürgetőbben időserű megteremtésének lényegében szocialista (ha nem is forradalmi-kommunista) igényéről vallott.

Fejtő antifasiszta szellemi szövetségkeresései – miként ebből az írásból is látszik – persze jócskán tartalmaztak egyoldalúságot. Az indokolt vita nem mindig következetesen marxista távlatból fogalmazódott meg; olykor *elvi* engedmények (a humanizmus eklektikus aufklárista értelmezésének irányában) és *gyakorlati* bizalmatlanságok (a népi-plebejus értelmiség néhány képviselőjével szemben) is terhelték. Nem „mentség”, de tudnunk kell mégis: különböző előjelű – s történelmileg olykor „érthető” – egyoldalúságok, sőt Fejtőnél sokkal súlyosabb tévedések, félreismerések a progresszió, a baloldal más irányzatainak képviselőit (a „népieket” és a népfrontos kommunisták nem kis részét) is jellemezték. Mindenesetre tény, hogy a 30-as évek derekának és második felének fő politikai-ideológiai-kulturális alternatívái, kihívásai, „stratégiai” dilemmái (illetve az erre akkor legmeggyőzőbb választ adó irányzat, a következetesen antifasiszta, népi demokratikus távlatú politikai és szellemi népfront követelményei) lényegében mégiscsak előremutató értéként igazolták vissza *ezt* a Fejtő által is képviselt humanizmus-koncepciót, ezt a vitapozíciót.

Már sokkal kevésbé azt a másikat, amely „*urbanizmus és parlagiság*” hamis alternatíváján belül maradt. A felvilágosodásról, Berzsenyiről folytatott vitáinak a progresszió belüli legélesebb „frontja” Németh Lászlóval, az ő Berzsenyi-könyvével szembesítette Fejtőt. A könyv korabeli fogadtatásában alighanem Fejtő esszéje a legigényesebb, a legizgalmasabb, a Németh László teljesítményéhez leginkább méltó, elismerve-bíráló írás.

Nem udvariaskodó, hanem azonosuló gesztussal tárja fel és ismerteti az érzékeny, nagy erudíciójú, ugyanakkor filológiai alapozású Berzsenyi-könyv számos rétegét, a költőben lezajló lélektan dráma Németh László-i kibontását, felszínre hozását. A könyvnek azt az arcképmeghatározó gondolatát, hogy Berzsenyi östehetség, verselő földesúr, kinek „a költészet metrumos diéta volt, ahol azért szóal föl az ember, hogy nemzetét emelje”, Fejtő egyetértőleg idézi. S hasonlóképpen a fejlődésrajznak azt a Németh László-i tengelyét, amelynek vonalán Berzsenyi a reakciós osztályszemléletből – úgymond – felküzdötte magát a felvilágosodásig. Fejtő méltatja azt az alapgondolatot is, hogy Berzsenyi konzervatív, rendi-nemesi szemléletű ódáiban is megragadó az emberi-művészi hitel s az erkölcsi komolyság.

Miben áll akkor a vita Németh Lászlóval? „E kitűnő elemzések eligazítók és eszméltetők – írja Fejtő –, míg a költő személyes lélektanát s műve esztétikai összetevőit illetik; de tétovává s immár definitív közmegegyezésekkel szentesített tényekkel ellenkezővé válnak, mikor az ember és a mű társadalmi vonatkozásai felé igyekeznek. Így helytelenítjük az író túlságos elnézését a ferenci kor szelleme iránt; nem értjük, miért marasztalja el Kazinczyt következetlen jakobinizmusában, amikor következe-

tes józsefkori szabadkőműves volt; s ha egyrészt igaznak tartjuk, amit a nyelvújítás káros következményeiről mond, nem érhetünk vele egyet abban, hogy a nyelvújítást nem belső szükség indokolta. Belső nagy kényszer okozta e mozgalmat: a művelt nyugati irodalmi nyelvhez alkalmazkodás szükséges kényszere. Igaz, hogy nyelvünk organikus fejlődése szempontjából korán s külső nyomásra fakadt: de itt volt, múlhatatlanul, társadalmi fejlődésünk törvénye szerint.”

„Németh László, aki gyakorlatilag már e könyvében is urbánus és literátor eszmények előtt hajtja meg a fejét, – elméletileg nemhogy nem vonja le ennek következtetéseit, hanem ellenkezőleg: lefektetett indulattal, de mégiscsak indulatosan, hadat üzen a »literátor szellemnek«, azt teszi felelőssé Berzsenyi bukásáért s ennek köntösében a maga sorsának bajaiért is. »A magyar irodalomnak valóban legnagyobb betegsége a literátor-szellem« – írja, s Berzsenyi pártjára áll olyképpen, ahogy maga Berzsenyi sem állt a saját pártján. [. . .] Nem a literátor-szellem, a városi, irodalmi élet mozgékony, serkentő, művelt és fejlődésre kényszerítő csiszoló szelleme az irodalom betegsége; városiasságba nem halt bele egy irodalom se, az ellenkezőjébe igen. [. . .] Németh László célt téveszt, amikor Berzsenyit védendő, Kazinczy jozefinizmusát s Kölcsey s Szemere nemes és áldozatkész urbanizmusát csúfolja s csökkenti értékében. Berzsenyi tragédiáját nem a literátor-szellem okozta, hanem a magyar irodalmi élet szegénysége e szellemben; a maga östehetség, parlagi-zseni volta, védtelensége, tehetetlensége, képzelensége a bírálat elbírálására. Ha összeomlásában van tanulság, akkor az, amit végülis kortársai és utódai felismertek benne; hogy fokozni kell a magyar irodalom urbanizmusát, művelni, csiszolni, hajlítani kell a genialitását. [. . .] Nem a városiasság élénk s még igazságtalanságaiban, felületességében, nyüzsgésében is mindig termékeny s hasznos szelleme döntötte meg Berzsenyit, hanem a parlagiság, a falusi magány, a diszkrepancia zsenije és műveltsége között. De így nagy ő, így példa, így nemzeti tanulság: tragédiájában, amelyet nem a külső ellenség, a jozefinus tudákoság okozott, hanem amely benne csírázott a költő lelki s társadalmi képletében.”

Fejtőnek ez az írása, amelyre hivatkozva némileg érthetően s indokoltan kaphatta meg az – egyébként egész akkori kritikus munkásságára ilyen formában jogosulatlan – „urbánus” minősítést. Ez az esszé az ún. „népi-urbánus” vitának az elevejébe – de a vita torzultsága okán aligha igazi centrumába – vág. A cikk pontos elhelyezéséhez, illetve Fejtő „szituálásához” ennek a vitának (a 30-as évekbeli viták egész láncolatának) nemcsak részletes, dokumentáló értékelésére lenne szükség, hanem „európaiság és magyarság”, „várososság és nemzeti jelle”, „hazafiság és internacionalizmus”, „egyetemesség és népiség” szinte két évszázados eszmecseréinek a felvillantására is. S erre itt aligha van mód. Maradnunk kell tehát szigorúan ennél a konkrét vitánál – jóllehet maga Németh László is érezte a Berzsenyi-kérdés mélyáramait és felhangjait. Amikor könyvében felidézte a fiatal költők Berzsenyi-ihlettségének típusait s az esszéisták, tudósok (így Horváth János, Szerb Antal, Halász Gábor s mások) értelmezéseit, megjegyezte: „A szétszakadás falukutatókra és urbánusokra nem kedvez Berzsenyinek, aki minden parasztságtól s minden sznobiságtól használhatatlanul messze van – fönn. [. . .] A költők földadják Berzsenyi egét, a tanulmányírókat pedig tulajdon rábámulásuk feszélyezi.”

Mindez igaz, csakohy áll Németh Lászlóra is. Ám elsősorban nem olyan értelemben, ahogy ezt Fejtő megítéli. Ha Németh László Berzsenyi-portréjának van történelmileg sebezhető pontja, azt nem a „parlagiság” védelme teszi elsősorban, s nem „urbánus” megközelítésből vitatható meggyőzően. Németh Lászlónak a magyar társadalom és kultúra fejlődéséről vallott egész ekkori koncepciója tekinthető – részigazságaival, történelmileg viszonylagosan pozitív funkciójával együtt is – elhibázottnak. A nemzeti létről és jellegről, a polgári nemzetévről, a történelmi asszimilációról, a népi demokratikus és forradalmi fejlődés lehetőségeiről, távlatairól vallott nézeteit szűkítő, romantikus antikapitalista és misztifikáló vélekedések terhelik. Mert ha ő szubjektíve őszintén s expressis verbis meghaladta is a „sznobok és parasztok” – gyakran és találóan ostorozott – téves alternatíváját, a történelem már a XIX. században sem úgy tette föl a kérdést, ahogy ezt Németh László zseniális egyoldalúsága rekonstruálta s megválaszolni szándékozta.

Az általa oly mélyen átélte, de félre is értett Ady már a századelőn meghaladta a „várososság és falusiasság” alternatíváját: egy nemzetköziség-távtalú forradalmi patrióta történelem- és valóság szemlélet jegyében. S különösen nem ez volt az igazi, a lényegi ellentmondás a 20–30-as évek valósága, kultúrája számára. Mintha érezné is ezt Németh László, mégis: az erős szubjektív indíttatás hatására is torz következtetéseket vont le korából. Jóhiszeműen, de rosszul jelölte meg azt a történelmi és aktuális „ellenpontot”, az „urbanizmust”, amellyel szembefordította Berzsenyi arcképét, magatartás-példáját. S így szükségképpen válik problematikussá, több vonásában hamissá maga az arckép is. A polgári literá-

tor „urbanizmus” és a reakciós önkényuralom zavarba ejtő egymásra vetítése, torz együttlátása jellemzi Németh László érvelését. Az esszéportré zárása megdöbbentő s lebilincselő nyíltsággal vall erről a motívációról:

„Később korom s a Ferenc-kor mély hasonlósága tűnt fel: mindenik egy forradalom árnyékában állt, a hatalom mindenikben szemben fordult a gondolkozással, s a társadalmi korhadás mint bonthatatlan szentség védetett. E korban az én lelkiállapotom, minden harcossága ellenére is, közelebb állt a Berzsenyiéhez, mint a Ferenc-korba átélt jozefinisták vagy rájuk emlékeztető marxista kortársaim állapotához. A nihilista gúny vagy forradalmi keretfeszítés helyett én is azokat a nedvbő mélységeket kerestem gyökereimmel, melyek ilyen álló korokban is elérhetők. Így lettek közös isteneink a Virtus és a Görögség; amint szocializmusom és reformom is kétségtelenül közelebb áll a Berzsenyi szelleméhez, mint Széchenyiéhez. Mint irodalmár és író, Kazinczy s Berzsenyi közt lengtem, az előbbitől az utóbbi álláspontja felé. Ifjan tulajdonképpen a literátorszellem ellen lettem literátor.”

Németh László 1937-es Berzsenyi-könyvét egy évtizeddel később – 1948-as, már lényegesen progresszívabb előadás (a „*Berzsenyi ürügyén*”) felől – *Király István* elemezte. Joggal írta 1948-ban, „A Ferenc-kor mozdulatlanságába beszorított roppant erőt, az ellenforradalom börtönállamában tehetetlenül vergődő s ezért önmagát tépő forradalmi alkatot, a romantikus lelket látta a költőben akkor is, s ezt a Berzsenyi művészetét alapjaiban meghatározó vonást hangsúlyozza ma is. Változott azonban az a szemlélet, amellyel [Németh László] a niklai magánostól kitermelt lázadó lelki energiák feltörésének az irányát nézi.

A régi Berzsenyi-arckép azt a Berzsenyit állította példának a nemzet elé, aki a horizontálisan lezárt világot vertikálisan igyekezett tágitani, aki az elveszett távlatok helyett a magasba tört: vallást teremtett és a mélybe fűrt: a mitizált közösségekben keresett a lélek számára új, megelevenítő tartalmakat. A magyar görögség megálmodóját és a mitikus közösség emberi melegének az őrzőjét ünnepelte Németh László első Berzsenyi-tanulmánya. A romantikus költő reakciós-irracionális vonásait emelte ki. A magyar problémák nagy önálló megoldási kísérletének tekintette akkor a szerző az így értelmezett életművet; egy betemetett, elsüllyedt utat látott benne, amelyet újból járhatóvá kell tenni.”

Ha 1948-ban, a Németh László-pálya „felszálló ív”-nek kibontakozását tapintatos, de elvszerű vitáival segítő marxista kritika is éles bírálattal illette az 1937-es Berzsenyi-koncepciót, hogyne tehette volna ezt meg polemikusabb illetékességgel a kortárs. Fejtő is joggal s meggyőzően vitatta tehát Németh László szubjektivistá koncepciójában azt, amit vitatott; de elhibázott volt az az ideológiai-irodalompolitikai ideál, *ahonnét* megfogalmazta a bírálatot. A téves kérdés és válaszadás, az alternatíva hamis megfogalmazása mind Németh Lászlót, mind Fejtő Ferenc vitacikkét jellemezte – ha más előjelekkel is. S ez irodalomtörténeti-szaktudományi és kortársi-ideológiai értelemben egyaránt igaz.

Mert egyrésztől Németh László Berzsenyi-könyvében ott vannak azok az arcképtorzító történelmi-társadalomszemléleti tévedések, ideológiai előfeltevések, amelyek – nem kevés progresszív elgondolás és törekvés mellett – a 20-as évek második felétől jellemzik, s amelyek a *Kisebbségben* döbbenetesen torz s szándéktalanul is „felelőtlen” hangzású, aktualitású koncepciójában álltak össze „negatív” egységé. (A pálya mélypontja ez, ha indokolatlan is persze csak efelől megítélni Németh László 1945 előtti pályáját.) Másrészt viszont Fejtő mintha nem akarná látni s kimondani ebben az esszében – állító-elemző jellegű többi Berzsenyi-tanulmányához képest is feltűnő egyoldalúsággal –, hogy Kazinczyék munkásságában s az egész magyar nyelvújítási-irodalmi mozgalomban *objektíve* nem a „nyugatiság”, a „literátorság”, az „urbánusság” a lényeg, hanem a *polgári nemzettévalás*. Ennek a progresszív törekvésnek akkor és ott volt egy szükségszerű hagyomány- és példatágító, a világhoz forduló, mindenhonnét meríteni és azt a magyarsághoz hasonlítani akaró sodrása is; de ennek a mozgásnak „csak” formái, illetve ideologikus felhangjai voltak – lehetnek – a fent idézett jelszavak.

Téved s egyoldalú Fejtő akkor is, amikor a francia, a német és az angol felvilágosodás bonyolult eszmei örökségét vagy akár a magyar felvilágosodást az aktualizálás gesztusával olyképpen torzítja, hogy egy létező, de nem döntő vonást emel ki erősen historizáló „urbánus” gesztussal, mondván: „a felvilágosodás, még ha a vidéki Széphalom felvilágosodása is, tipikusan városi termék”. A legszembe-tűnőbb „időszerű” félreolvasása azonban mégiscsak Fejtőnek az, hogy nem érzékelté eléggé, nem igazolta vissza egyetértő azonosulással: *mennyire* szemben áll Németh László is a „ferenci kor”-ral, vagyis az ellenforradalmi Magyarország hivatalos szellemével. Ha ebből indult volna ki, meggyőzőbb lett volna kritikai ellenvéleménye s szövetségkereső állítása, humanista „irodalompolitikai” feladat- és távlatadása.

A hamisan polarizáló 30-as évek jogosan kezdeményezett, de rossz irányból fogalmazott vitája volt Fejtő Ferenc kritikája Németh László Berzsenyi-könyvéről. A viszonylagos történelmi igazság azonban nem kettejük között, nem az „arany középút”-on volt. Más írásaiban Fejtő maga is közelebb került a „nemzeti-népi-városi” jelleg kérdésében egy lehetséges *marxista tertium datur* álláspontjához. Talátó és maradandó érvényű – bár szintén nem vitathatatlan – tömör korszakot olvashatunk például 1936-os Berzsenyi-tanulmányának kezdetén: ez hangvételét, sőt hangsúlyait tekintve objektívabb s történetibb, mint az ugyanekkori Martinovics-esszé és a Németh László-kritika. A felvilágosodás korának és irodalmának szemléletes, történelmi materialista értelmezési kísérlete olvasható a *Szocializmus* hasábjain, ha a nyelvújítás társadalmi-nemzeti funkcióját tekintve némileg doktrinér megfogalmazásban is:

„Berzsenyi egyéni története az irodalmi mozgalom történetét példázza. A magyar szellemi élet II. József és Lipót alatt példátlan virágzásnak indult. A gondolat- és szólásszabadság ózondús légkörében dúsan tenyészték a versek, regények s politikai programok. A köznemesség legjobbjai az alsóbb születésűekkel vetélkedtek az előítéletek megostromlásában, a felvilágosodás zászlajának magasra emelésében. A magyar *irodalmi újjászületés* a nemzet újjászületésének gyönyörű kezdete lehetett volna, ha a francia forradalom következményeitől visszaretentet uralkodóház nem szakít népbarát politikájával s nem folyamadik a vesztüket érző uralmi rendszerek végzetes eszközéhez: a terrorisztikus diktatúrához. Az irodalmi újjászületés mozgató ereje, erkölcsi és filozófiai tartalma a francia forradalmat előkészítő aufklárista eszméknek a sajátos magyar viszonyokhoz módosult változata volt. A magyar viszonyok sajátossága főképp az osztályok erőviszonyában rejlett. 1787-ben, Berzsenyi gyermekkorában Magyarországon 70 000 köznemes volt, vagyis a lakosságnak körülbelül egyhuszadrésze, míg Franciaországban a forradalom előtt – Taine szerint – minden 180 emberre esett egy nemes.

Ez a különös középosztály, amely bár kétségtelenül mereven ragaszkodott előjogaihoz, mégis kétségtelenül „széles népi réteget” képviselt, a közsabadság, egyenlőség és testvériség eszméit a nemesi szabadság, egyenlőség és testvériség eszméiként fogta fel s egyebet többségében egyszerűen nem volt hajlandó észrevenni belőlük. A Martinovics-féle összeesküvés után Ferenc azt követelte ettől az osztálytól, hogy mondjon le zavaros ideáiról, rosszra vezető forrongásáról és cserében ő lemond elődeinek minden reformisztikus tervéről, a jobbágyok terhének könnyítéséről, az adómentesség megszüntetéséről, a vármegye megrendszabályozásáról, s megmenti őket a feltörekvő értelmiség és jobbágyosság nyugtalanító mozgalmaitól. *«Quieta non movere»* (a poshadó vizet nem felkavarni), ez a metternichi jelmondat volt a korszak vezérigéje.

A nemesség könnyűszerrel mondott le az eszmékről, amelyekhez mint testületnek amúgy is kevés köze volt. Azok, akikben, mint Kazinczyban is, mindenek ellenére mozgott az alkotási vágy, a művelődést teremtés óhaja, kénytelenek voltak a lényeg helyett a technikát, a formát, a nyelvet forradalmasítani. Amikor, mint Berzsenyi, megszöktek a szigorú »Atya«, a király zsarnoksága elől, úgy lázadtak, mint a fiatal költő: nem véleményei, intézkedései, előítéletei ellen, hanem csak »általában«, általmatlanul, lojálisan, csak irodalmian.”

A progresszív, baloldali történelem- és irodalomszemléleten belül több típussal szembesíthetnénk Fejtő koncepcióját. A további kutatásoknak érdemes lenne pontosan rekonstruálni Fejtő álláspontjának és a szociáldemokrata párt értelmiségi vezetőinek, ideológusainak, a szorosabban-lazábban hozzájuk tartozó történétíróknak, publicistáknak a viszonyát. Termékeny összetetés kínálkozik Halász Gábor, Szerb Antal, Illyés Gyula, Féja Géza és a szegedi fiatalok nézeteivel is a XVIII. század utolsó harmadáról. S nem utolsósorban Révai József – szintén a 30-as évek második felére kikristályosodó – felvilágosodás-koncepciójával, a nyelvújítás koráról, a polgári haladás és nemzeti függetlenség dilemmájáról kialakított álláspontjával, amely évtizedekre meghatározza – és sok tekintetben ma is megalapozza – a hazai marxista közgondolkodást.

Fejtő 30-as évekbeli felvilágosodás-tárgyú történelmi és irodalmi esszéi egy olyan „pillanat” szülöttei, amelyben a szaktudományi kutatások fellendülése és a történelmi helyzet kínálta új rálátások eszmei-ideológiai ösztönzései az egész témakör korszerű – s persze korszerű, vagyis a forrásismeretek tekintetében is elől járó, friss – marxista értelmezését követelték. Fejtő egyértelműen a hazai következetesen baloldali gondolkodáson belül kísérte meg ezeknek az éveknek-évtizedeknek a megéleveníését, újraélését és időszerűsítését. Az antifasiszta, racionalista és demokratikus eszmékör a távolabbi *szocialista alternatívában is gondolkodó radikális reform-ideológia* termékeny ösztönzéseiből és illúzióiból egyaránt merített. A hazai felvilágosodás humanista, citoyen-népi, polgári demokratikus.

racionális és szervesen magyar örökségének kiemelése mind a korabeli hivatalos és nyíltan jobboldali, mind számos progresszív ellenzéki áramlattal szemben előremutató volt Fejtő koncepciójában.

Ugyanakkor: a források ismeretének korlátozottsága, a nemzeti függetlenség és társadalmi haladás ellentmondásos viszonyának elméleti tisztázatlansága, a „város” kérdésének – nem időrendileg, hanem eszmétörténetileg – Ady előtti, inkább Ignotusra és Schöpflinre valló polgári megválaszolása, illetve a marxizmust több elméleti-történeti vonatkozásban torz, revizionista módon értelmező társadalom-szemlélete, némely irodalmi elfogultsága (s bizonyosan más okok) már az akkori „erőviszonyok” között is számos pontján elhibázottá tették koncepcióját. Jellemezték Fejtőt – még a szigorú kritikái észrevételek ellenére is, buzgárszerűen feltörő – „történelmi” illúziók a felvilágosult abszolútizmus és II. József iránt. Tévedése volt az 1790-es nemesi-nemzeti mozgalom haladó-függetlenségi és feudálisreakciós tartalmi, funkciói közötti differenciálás elmulasztása. A magyar jakobinus mozgalmat Martinovics-központúan szemlélte, s ezzel együtt, ennek következtében nem (vagy alig) ismerte fel az egész mozgalomnak nemcsak a feudális rendiséghez, hanem a jozefinizmushoz és a haladó nemesi reformtörekvésekhez *képest* is minőségileg új, forradalmi szerepét.

Ha mindezek a szempontok, későbbi felismerések persze nem kérhetők is számon Fejtőn történelmietlenül, objektív problémákat jeleznek, amelyek mögött a *polgári nemzettévalás* bonyolult kérdéseinek tisztázatlansága áll. Irodalomelméleti tanulmányainak a magyar társadalom és kultúra fejlődészavaráról megfogalmazott – itt nem elemezhető – „*későnjövés*”-konceptiója is bizonyítja ezt. Több vonatkozásban hatott Fejtőre például a szocialista Szabó Ervin képviselte – a leninisták által a 30-as években már élesen s jórészt okkal bírált – történelemszemlélet is. Ezt a hatást Fejtő hivatkozásai is igazolják, például az Illyés Petőfi-könyvről írott cikk bevezetésében, ahol Illyést egyébként tévesen minősíti Szabó Ervin „követőjének”.

A jelzett történeti és eszmei korlátozottságok, tévedések ugyanakkor mintha kevésbé érvényesülnének a *felvilágosodás irodalmának* tömör esztétikai értelmezéseiben. Batsányi és Berzsenyi helyének kijelölésében. A Németh Lászlóval folytatott vita ugyanis, amelyben egyoldalú polarizálással találkozunk, nem elsősorban irodalomtörténeti-esztétikai, hanem irodalompolitikai-ideológiai eszmecsere. Az meg az utókor kérdése lehet, hogy vajon miként fért volna bele e koncepcióba – ha Fejtő részletesen kidolgozza – Csokonai alakja s költészete.

JEGYZETEK

Ez a tanulmány részlet egy terjedelmesebb kritikátörténeti munkából, amely Fejtő Ferenc 30-as évekbeli irodalomszemléletének rekonstrukciójára és értékelésére tesz kísérletet.

1. Fejtő Ferenc idézett, illetve említett írásai

Bacsányi János = Szocializmus 1935. 5. sz. 211–218. l.

Bacsányi János = Népszava 1935. május 1. 61–62. l.

1795. május 20. (Martinovics halálának évfordulójára) = Szocializmus 1935. 6. sz. 275. l.

Horatius vagy Voltaire? = Szocializmus 1935. 12. sz. 557–561. l.

„Ami fontosabb Oroszországnál is.” (Gide: Retour de l'U. R. S. S.) = Szép Szó 1936. III. 193–209. l.

Berzsenyi Dániel. = Szocializmus 1936. 2. sz. 66–68. l.

Erasmus, avagy beszélgetés a humanizmusról. (I. rész.) = Szép Szó 1936. III. 9–22. l.

Erasmus, avagy beszélgetés a humanizmusról. (II. rész.) = Szép Szó 1936. III. 157–167. l.

Érzelmes utazás = Bp. 1936. Cserépfalvi

Juhász Vilmos–Kovács György: A fejedelem = Nyugat 1936. I. 150–152. l.

Martinovics Ignác (Tanulmány az „Új magyarok régi magyarokról” c. összeállításban.) = Szép Szó 1936. II. 118–136. l. = Magyar Nap 1936. szept. 18–26.

A „szülőddő áloé”. Berzsenyi Dániel halálának századik évfordulójára = Szép Szó 1936. I. 9–18. l.

Illyés Gyula: Petőfi = Szép Szó 1937. IV. 1. r. 86–88. l.

- Németh Andor: Mária Terézia = Szép Szó 1938. VII. 64–67. l.
 Urbanizmus és parlagiság. Németh László Berzsenyi-könyvére = Szép Szó 1938. VII. 14–16. l.
 Ezernyolcszáznegyvennyolc = Szép Szó 1939. VIII. 309–321. l.
 Habsburg-tragédia = Korunk 1939. 3. sz. 212–219. l.
 Magyarország és császára 1789-ben. (II. Józsefről) = Korunk 1939. 7–8. sz. 635–640. l.
 II. József erdélyi utazása 1775-ben = Korunk 1939. 6. sz. 493–504. l.
 Parancsuralmi haladás és szabadelvű maradiság = Szép Szó 1939. VIII. 132–145. l.
 Heine. Bp. 1947.
 Un Habsbourg-révolutionnaire: Joseph II. Portrait d'un despote éclairé. Paris 1953.

2. Rövid szakirodalmi apparátus

A szocialista irodalmi műtszemlélet történetét feltáró újabb szakirodalomból lásd: K. NAGY Magda, *Irodalmi hagyományaink az 1920-as évek kommunista publicisztikájában*. Párttörténeti Közl. 1972. 2. sz. 84–122. – 50 éves a Korunk (Tanulmánykötet a tudományos emlékülés anyagából + bibliogr.) Bp. 1977. – LACKÓ Miklós, *A 100%. Ideológia, kultúra, irodalom. (Adalékok Lukács György publicisztikai működéséhez az 1920-as évek második felében.)* Száz 1979. 43–95.; újabban: L. M., *Szerep és mű*. Bp. 1981.

Fejtő Martinovics-esszéjéhez lásd: [MÓNUS Illés]-s-s: *Múlt a jelen tükrében*. Szocializmus 1936. 351–352. – Az újabb Martinovics-értelmezésekhez: BENDA Kálmán tanulmányai, melyek összegyűjtve a szerző *Emberbarát vagy hazafi* c. kötetében jelentek meg. Bp. 1978. (A kötet 221. lapján a szerző el is helyezi Fejtő esszéjét a Martinovics-kutatások és értelmezések történetében) – HANKISS Ágnes, *Martinovics Ignác. Egy sorskonfliktus szerkezete*. Valóság 1978. 10. sz. 31–49. – *Színek Martinovics-képünkhöz*. Székely Anna beszélget BENDA Kálmán történésszel. Magyar Hírlap 1980. aug. 20. 8. – BÓKAY Antal, *Egyén, haza és emberiség József Attila kései költészetében*, ItK 1980. 601–602. – VARGA Rózsa: *Keresétek ami összeköt*. Bp. 1971. 163–165. – FEKETE SÁNDOR, *A Martinovics-modell*. Új Tükör 1982. febr. 21., febr. 28. és márc. 7.

A II. József-kérdéshez: KOSÁRY Domokos, *II. József – két évszázad múltán*. Kritika 1980. 12. sz. 16–17.

NÉMETH László Fejtő által vitatott könyve: *Berzsenyi*. (Bp. 1938.); N. L.: *Az én katedrám*. Bp. 1969. 244–340. – A Németh László-könyvhöz lásd: KIRÁLY István, *Berzsenyi ürügyén*. Fórum 1948. 566–568.; K. I., *Irodalom és társadalom*. Bp. 1976. 353–355. – A Németh László-szakirodalom ismert darabjai mellett a legújabb kutatásokból lásd ehhez: LACKÓ Miklós, *Egy szerep előtörténete. A fiatal Németh László és a húszas évek*. Új Írás 1979. 2. sz. 3–19.; újabban: L. M., *Szerep és mű*. Bp. 1981.

A korabeli esszéisták felvilágosodás-értelmezéseihez lásd: CSAPLÁR Ferenc, *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*. Bp. 1967. 159–160. – SZERB Antal, *Magyar preromantika*. Minerva-könyvtár. Bp. 1929; Sz. A., id. kiadás 289–356.; Vö. ezzel POSZLER György, *Szerb Antal*. Bp. 1973. 142–143.

A felvilágosodás korszakáról napjainkban, az 1970-es években is izgalmas értelmezési viták folynak, amelyeket az új forrásfeltárások, szövegpublikációk is ösztönöznek. Nem vállalkozva semmiféle – akárcsak vázlatos teljességű – bibliográfiai szemlészésre, csak néhány újabb munkát említünk e rendkívül gazdag történelmi és irodalomtörténeti szakirodalomból, mely – a tudományos igazságkeresés történelmi „spirál”-jának vonalán – újból és újból feleleveníti a „regi” kérdéseket, sőt választípusokat és új, „magasabb szintű” szintéziseket is érlel.

A történettudomány köréből említhető: BENDA Kálmán tanulmánykötete, *Emberbarát vagy hazafi?* Bp. 1978.; KOSÁRY Domokos, *Napóleon és Magyarország*, Száz 1971. 545–629. (majd bővítve, a vitákra, reflexiókra is válaszolva a „Gyorsuló idő” c. sorozatban: Bp. 1977.); uő: *Felvilágosult abszolutizmus, felvilágosult rendiség*. Tört. Szle 1976. 4. sz. – uő: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980.

Az irodalomtudomány köréből: SZAUDER József tanulmánykötete, *Az estve és Az álom*. Bp. 1970. – MEZEI Márta, *Felvilágosodáskori líránk Csokonai előtt*. Bp. 1974. – WÉBER Antal, *Irodalmi*

irányok, távlatból. Bp. 1974. – *Irodalom és felvilágosodás.* Szerk., SZAUDER József és TARNAI Andor. Bp. 1975. – BIRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és iróbarátai.* Bp. 1976. – BOJTÁR Endre, *A kelet-európai felvilágosodás.* Valóság 1977. 12. sz. – A felvilágosodáskori kutatások eredményeinek új szempontú összefoglalása BIRÓ Ferenc, *A felvilágosodáskori magyar irodalom értelmezéséhez.* ItK 1979.

A Révai-analógiához lásd: RÉVAI József, *Marx és az 1848-as magyar forradalom.* Új Hang 1940. 1–3. sz.; R. J., *Válogatott történelmi írások.* Bp. 1966. II. kötet 124–176.; 318. (jegyz.) Az idézett mondat: 162. – E tanulmány filológiai és eszmetörténeti értékelése: LACKÓ Miklós, *Révai-problémák* L. M.: *Válságok = választások.* Bp. 1975. 194–297. – RÉVAI József, Kölcsey-esszéje, amelynek elején kifejti álláspontját a „haladó gondolat három típusá”-ról a XVIII. század végén, a XIX. század elején: *Válogatott irodalmi tanulmányok.* Bp. 1968. 9–47.; 365. (jegyz.) – A Révai-esszé újabb értelmezését lásd: KOSÁRY Domokos fent idézett tanulmányában: „Napóleon és Magyarország” címmel, illetve TARNAI Andor ezzel részint vitatkozó cikkében. *Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók.* ItK 1972. 383–396. – Az egész kérdéskörrel legújabban lásd még: PÁNDI Pál, *Kazinczy gyötrelmes igazsága.* Népszabadság 1981. aug. 20. 13.

Péter Agárdi

LES LUMIÈRES DANS LA CONCEPTION LITTÉRAIRE DE FERENC FEJTŐ AUX ANNÉES TRENTÉ

Le publiciste hongrois, historien et idéologue qui vit aujourd'hui en France, a été connu en Hongrie aux années trente comme l'un des essayistes et critiques littéraires les plus considérables. Sa performance de critique s'est réalisée en premier lieu dans la qualification durable de la littérature hongroise de son époque, avant tout dans celle des aspirations lyriques, dans son exigence théorique, dans son orientation poétique et esthétique issue d'une exigence socialiste. Cette activité de critique a été complétée d'une manière organique par son intérêt au XVIIIe siècle et aux Lumières françaises et hongroises. Presque dans tous ses études et articles, il s'agit de l'héritage humaniste, rationaliste et démocratique des Lumières en tant que mesure historique d'une part, et en tant qu'un exemple vif, actuel de l'autre. Son attirance pour la littérature française, de plus son livre sur Heine se concentrent autour de cette conception spéciale des Lumières qui était unanimement progressiste dans la vie spirituelle hongroise de son époque. Il a écrit de nombreux essais et articles de polémique sur les deux grands poètes des Lumières hongroises, János Batsányi et Dániel Berzsenyi aussi. L'étude essaie de reconstruire la conception lumiériste de Fejtő à cette époque et de la situer dans l'histoire des idées.